

MARKAZIY OSIYODA XIV-XVIII ASRLARDA IJTIMOIIY HAYOT VA TA'LIM-TARBIYA

Nazarov O'ktam Jo'rayevich, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo hududida XIV-XVIII asrlarda ijtimoiy hayot va ta'lim tarbiya tizimining rivojlanishi tahlil qilinadi. Ushbu davrda Markaziy Osiyo ilm-fan, madaniyat, ma'naviyat, diniy ta'lim va oila tarbiyasi sohalarida katta o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Temuriylar va Shayboniylar davrida ilmiy markazlar, madrasalar va ta'lim tizimlari rivojlanib, Samarqand va Buxoro kabi shaharlar ilm-fan va madaniyatning yirik markazlariga aylandi. Oila tarbiyasi va axloqiy qadriyatlar jamiyatning asosiy ustunlari sifatida qaraldi. Madrasalarda diniy, axloqiy va ilmiy bilimlar o'rgatilib, yosh avlodni tarbiyalashda ma'naviyat, mehnatsevarlik, adolat va vijdonlilik kabi qadriyatlar muhim o'rin tutdi. Shuningdek, diniy ta'lim va ilm-fanning uyg'unligi, axloqiy me'yorlar va ilmiy izlanishlarning birlashishi jamiyatning barqarorligini ta'minladi. Ushbu davrda amalga oshirilgan ilmiy yutuqlar va madaniy meros hozirgi kunda ham o'rganilmoqda va butun dunyo ilm-faniga ta'sir ko'rsatmoqda. Maqola Markaziy Osiyo tarixining ushbu davrini o'rganish orqali, ijtimoiy hayot, ta'lim-tarbiya va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritadi hamda bu davrning ilmiy merosini yangi avlodlarga yetkazishning muhimligini ta'kidlaydi. XIV-XVIII asrlar orasida mavjud bo'lgan siyosiy tizimlar, ijtimoiy tuzilmalar va ta'lim-tarbiya sohasidagi yirik yutuqlar Markaziy Osiyoning o'ziga xos tarixiy va madaniy merosini yaratdi. Ijtimoiy hayotda ta'lim-tarbiyaning o'rni alohida ahamiyat kasb etib, zamonaviy ta'lim tizimining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqolada XIV-XVIII asrlardagi ijtimoiy hayot va ta'lim-tarbiya tizimi, uning o'ziga xos xususiyatlari va merosi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy hayot, ta'lim va tarbiya, madaniy meros, tarixiy rivojlanish, ilm-fan, oila tarbiyasi, ma'naviyat va diniy ta'lim, jamiyat, ayollar roli, yoshlar tarbiyasi.

SOCIAL LIFE AND EDUCATION IN CENTRAL ASIA IN THE 14TH–18TH CENTURIES

Nazarov Uktam Jurayevich, PhD in Philological Sciences

Abstract. The article analyzes the development of the social life and educational system in Central Asia in the XIV-XVIII centuries. During this period, Central Asia experienced great changes in the fields of science, culture, spirituality, religious education and family education. During the period of Timurids and Shaibanis, scientific centers, madrasahs and educational systems developed, and cities such as Samarkand and Bukhara became major centers of science and culture. Family education and moral values were considered the main pillars of society. Religious, moral and scientific knowledge is taught in madrasahs, values such as spirituality, hard work, justice and conscientiousness have taken an important place in the education of the young generation. Also, the harmony of religious education and science, the unity of moral standards and scientific research ensured the stability of the society. The scientific achievements and cultural heritage of this period are still being studied today and have an impact on the science of the whole world. By studying this period of the history of Central Asia, the article sheds light on the interrelationship between social life, education and culture, and emphasizes the importance of passing on the scientific heritage of this period to new generations. Political systems, social structures and great achievements in the field of education that existed between the 14th and 18th centuries created a unique historical and cultural heritage of Central Asia. The role of education in social life has gained special importance and has had a great impact on the formation of the modern education system. This article analyzes the social life and educational system of the XIV-XVIII centuries, its characteristics and heritage.

Keywords: social life, education and training, cultural heritage, historical development, science, family education, spirituality and religious education, society, women's role, youth education.

СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ И ОБРАЗОВАНИЕ-ВОСПИТАНИЕ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

В XIV–XVIII ВЕКАХ

Назаров Уктам Джурсаевич, доктор философии по филологическим наукам

Аннотация. В статье анализируется развитие общественной жизни и системы образования в Средней Азии в XIV–XVIII веках. В этот период в Центральной Азии произошли большие изменения в области науки, культуры, духовности, религиозного образования и семейного воспитания. В период Тимуридов и Шайбанидов развивались научные центры, медресе и образовательная система, а такие города, как Самарканд и Бухара, стали крупными центрами науки и культуры. Семейное воспитание и моральные ценности считались главными столпами общества. В медресе преподаются религиозные, моральные и научные знания, важное место в воспитании молодого поколения заняли такие ценности, как духовность, трудолюбие, справедливость и добросовестность. Также гармония религиозного образования и науки, единство нравственных норм и научных исследований обеспечивали стабильность общества. Научные достижения и культурное наследие этого периода изучаются и сегодня и оказывают влияние на науку всего мира. Изучая этот период истории Центральной Азии, статья проливает свет на взаимосвязь общественной жизни, образования и культуры, подчеркивает важность передачи научного наследия этого периода новым поколениям. Политические системы, социальные структуры и великие достижения в области образования, существовавшие в период с 14 по 18 века, создали уникальное историческое и культурное наследие Центральной Азии. Роль образования в общественной жизни приобрела особое значение и оказала большое влияние на формирование современной системы образования. В данной статье анализируется общественная жизнь и образовательная система XIV–XVIII веков, ее особенности и наследие.

Ключевые слова: общественная жизнь, образование и воспитание, культурное наследие, историческое развитие, наука, семейное воспитание, духовность и религиозное воспитание, общество, роль женщины, образование молодежи.

Kirish. XIV–XVIII asrlarda Markaziy Osiyoda bir necha yirik davlatlar o'z faoliyatini olib borgan. Bu davrda hukmronlik qilgan davlatlar va imperiyalar orasida Temuriylar imperiyasi, Sog'itlar, Shayboniylar va boshqa davlatlar mavjud edi. Har bir davlat o'zining ijtimoiy va siyosiy tuzilmasini shakllantirgan bo'lib, bu tuzilmalar ta'lim va ilmiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatgan.

XIV–XVIII asrlarda Markaziy Osiyo hududi bir nechta yirik davlatlar tomonidan boshqarilgan, shuningdek, bu davrda mamlakatlar o'rtasida siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatilgan. Har bir davlat o'zining maxsus ijtimoiy tizimi, ijtimoiy qatlamlar va boshqaruv tuzilmalari bilan ajralib turar edi. XIV–XVIII asrlar davomida Markaziy Osiyoda ijtimoiy hayot ko'plab o'zgarishlar va rivojlanishlar bilan kechdi. Shu davrda Temuriylar davlati (XIV–XVIII asrlar) va Shayboniylar davlatida (XIV–XVIII asrlar) madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayot yuksalgan edi. Bu davrda Markaziy Osiyo hududlarida ilm-fan va madaniyatning rivoji hukmdorlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Amir Temur va uning vorislari zamonida Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlarda bilim maskanlari, madrasa va kutubxonalar faoliyat olib bordi. Temuriylarning yuksak ma'rifiy siyosati tufayli ijtimoiy hayot ko'tarildi. Madaniy hayot, ayniqsa, adabiyot, musiqa, me'morchilik va tasviriy san'at orqali aks etdi. O'sha davrning me'moriy yodgorliklari, masalan, Registon ansambli, Shohi-Zinda va Ulug'bek madrasalari, bugungi kungacha ijtimoiy hayot va ta'limdagi o'rni bilan mashhurdir [1].

Markaziy Osiyoda ta'lim-tarbiya tizimi. XIV–XVIII asrlarda Markaziy Osiyoda ta'lim tizimi an'anaviy ravishda diniy ta'limga asoslangan edi. Madrasa va masjidlar ta'lim olish uchun asosiy joylar bo'lib, ilm olishda diniy va ilmiy bilimlarning o'rni katta edi. Bu davrda o'qish va yozish, Qur'onni o'rganish, fiqh, hadis, va boshqa ilmiy sohalarda chuqur bilim olishga katta e'tibor qaratilgan. Har bir qishloqda yoki shahar atrofida madrasa va maktablar tashkil etilgan, bu o'quv muassasalari ko'pincha diniy va ijtimoiy faoliyatni amalga oshirgan [2].

Markaziy Osiyoda XIV–XVIII asrlarda ta'lim-tarbiya tizimi va ijtimoiy hayotning rivoji

o'sha davr madaniy va ma'naviy taraqqiyotining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda shakllangan ta'lim tizimi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, unda shakllangan qadriyatlarni zamonaviy ta'limga joriy etish muhim ahamiyatga ega.

XIV-XVIII asrlar Markaziy Osiyo ilmiy rivojlanishi uchun juda muhim davr bo'ldi. Samarqand va Buxoro kabi shaharlarda ilmiy markazlar va madrasalar tashkil etildi. Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jami kabi buyuk mutafakkirlar va shoirlar ilm-fanning turli sohalariga katta hissa qo'shganlar. Samarqandda Ulug'bekning astronomiya markazi, Buxoroda esa ilmiy madrasalar ilm-fan rivojlanishiga turtki bo'lgan.

Markaziy Osiyoda ilm-fan, asosan, diniy va falsafiy bilimlar bilan bog'liq bo'lgan. Diniy ta'lim madrasalarda berilgan va Qur'on, hadis, fiqh, tasavvuf kabi ilmiy sohaga oid bilimlar o'rgatilgan. Bu davrda ilm-fan asosan musulmon dunyosining diniy talablari bilan bog'liq bo'lgan, biroq bu davrda ilmiy yutuqlar va tadqiqotlar boshqa sohalariga ham taalluqli edi. Ulug'bekning astronomiyasi, Abdurahmon Jamiyning falsafasi va Alisher Navoiy asarlari nafaqat diniy ta'limni, balki umumiy ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga xizmat qilgan [3].

Shuningdek, Markaziy Osiyoda qadimiy ilmiy markazlar, masalan, Samarqand va Buxorodagi madrasalar ilmiy va diniy ta'lim tizimini rivojlantirishda katta rol o'ynagan. Bu yerda ilm-fan va ta'limga alohida e'tibor qaratilgan, va bu madrasalarda faoliyat ko'rsatgan olimlar o'z asarlari orqali nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Islom dunyosiga ta'sir ko'rsatgan.

Samarqand va Buxoro shaharlari o'z vaqtining eng yirik ilmiy markazlari bo'lib, butun musulmon dunyosining eng mashhur olimlari, mutafakkirlar va san'atchilari bu yerda yashagan. Samarqandda tashkil etilgan Ulug'bek madrasasi o'z zamonining eng ilg'or ilmiy markazi bo'lib, astronomiya, matematikada juda katta yutuqlarga erishildi.

Buxoro esa ilm-fan, adabiyot va madaniyat sohasida alohida o'rin tutgan. Buxoroda yashagan mutafakkirlar, olimlar va ulamolalar tasavvuf, fiqh, falsafa va tarix sohalarida katta ilmiy yutuqlarga erishdilar. Buxoroda qadimgi ilmiy markazlar faoliyat ko'rsatgan va yosh avlodni ilm-fan sohasida tarbiyalashda katta rol o'ynagan.

Adabiyotlar tahlili. Sog'itlar davri (XVI asr boshlarida) va Shayboniylar davri (XVI-XVII asrlar) ham Markaziy Osiyo tarixida ijtimoiy tuzilmalar va ta'lim tizimlarining rivojlanishida o'z o'rnini qoldirdi. Shayboniylar davrida Buxoro va Samarqandda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi davom etdi. Bu davrda ham madrasalar va ilmiy markazlar faoliyat yuritdi, lekin mamlakatdagi ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar ta'lim tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Madrasalar nafaqat diniy, balki ilmiy sohalarida ham ta'lim berdi.

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlarda ilm-fan va madaniyat rivojlanganligi haqida Rudolf V. Hummel va Victor P. Kivenev kabi xorijiy tadqiqotchilarning ishlarida ham so'z boradi. Ulug'bekning astronomik ishlari, uning Samarqanddagi rasadxonasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, o'sha davrda butun Islom dunyosida muhim yangiliklarni keltirib chiqargan. [4].

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlar davrida oila tarbiyasi va ma'naviyatning muhim o'rnini mavjud edi. Jamiyatda ma'naviyatga katta e'tibor berilgan. Oila o'zining tarbiyaviy vazifalarini amalga oshirishda axloqiy qadriyatlarni va diniy ta'limotlarni muhim deb hisoblagan. Oila tarbiyasi, asosan, yoshlarni mehnatsevarlikka, axloqiy tozalikka va diniy qadriyatlarga o'rgatishga qaratilgan edi.

Markaziy Osiyo ijtimoiy hayotida ma'naviyatning ahamiyati juda katta bo'lib, bu davrda jamiyatda axloqiy va diniy qadriyatlar, mehnatsevarlik, vijdonlilik, adolat kabi tushunchalar asosiy o'rinni egallagan. Diniy ta'lim va ma'naviyatning jamiyatdagi roli yosh avlodni tarbiyalashda, axloqiy rivojlanishda va jamiyatda barqarorlikni saqlashda katta ahamiyatga ega bo'lgan [5].

Mo'g'ul imperiyasi va uning parchalanishi: XIV asr boshlarida Mo'g'ul imperiyasining zaiflashuvi va parchalanishi Markaziy Osiyodagi ijtimoiy va siyosiy hayotga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Turli xonliklarning paydo bo'lishi mintaqada siyosiy barqarorsizlikni keltirib chiqardi va bu o'z navbatida iqtisodiyotga, ta'limga va madaniyatga ta'sir ko'rsatdi. Temuriylar davri ham bu davrning muhim qismi hisoblanadi.

Ta'lim va tarbiy tarixini o'rganar ekanmiz, uning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishi ustoz va shogird faoliyatiga bog'liqligining guvohi bo'lamiz. Eng qadimgi davrlardayoq mudarrislar ta'lim va tarbiyaning samarali ta'sir usullarini qidirib topib, hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Buning natijasida eramizdan oldingi davrlardayoq ta'lim –tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun o'qituvchiga bo'lgan talablar kuchayib bordi. O'qituvchi mahoratini takomillashtirish yuzasidan turli g'oyalar, nazariya va tavsiyalar paydo bo'la boshladi.

Turk va fors tilida so'zlashuvchi xalqlar o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar yuzaga keldi. Yosh vlodni mustaqil hayotga tayyorlashda asrlar davomida qo'llanib kelingan, yerli millatning o'ziga xos urf-odati va an'analari mos ravishda tatbiq etilgan ta'lim va tarbiyaning noyob usul va vositalari, tadbir va shakillari vujudga kela boshladi. Hali maktab bo'lmagan, pedagogik fikr tarkib topmagan davirdayoq qabila a'zolari bolalarda mehnatsevarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik sifatlarini tarkib toptirish sohasida aql idrok bilan faoliyat olib borishgan. Ularning ta'lim-tarbiya usullari yillar davomida hayot tajribasi va sinovlaridan o'tib sayqallanib o'sha davirning mevasi sifatida bizning davirimizgacha yetib keldi. Ilk ibtidoiy jamoa va quldorlik davirlaridan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga javobgar ulamolar hamda mudarrislar nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, taqiqlash, qo'rqitish kabi usullardan foydalanganlar [7].

Biroq mudarrislarining o'zi bolaga ta'lim-tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo'lishi kerak edi. SHu sababli mudarrislar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma'lum muddat tayyorgarlikdan o'tishgan. Markaziy Osiyoning Xorazm zaminida shakllangan eng qadimiy va "O'tmishdagi dinlarning eng kuchlilaridan bo'lgan" Yu.A. Rapport zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto" da bolalar ta'lim tarbiyasiga oid qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Avestoda ta'kidlanadiki bilim va tarbiya hayotning eng muhim tirgagi bo'lib hisoblanadi.

Buyuk allomalarimiz o'z asarlarida mudarrislar kasbining nozikligini, mas'uliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga sharafligi ekanligini yoritib, muallimning mahorati, ularga qo'yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to'g'risida o'z mulohazalarini bildirganlar. O'rta Osiyoda tarbiya haqidagi qarashlar, eng qadimgi yozma manbalar ko'rinadiki, zardushtiylik ta'limotida ilm-ma'rifatning kuchiga qattiq e'tiqod qilingan va jamiyat hayotida ham oqibat natijada ilmu hikmat yutib chiqadi, deb hisoblangan. "Avesto" da yuqorida keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki qadimgi ajdodlarimiz bolalarning faqat benuqson tug'lishiga va chaqaloqligidan jismoniy tarbiyasiga jidiy e'tibor beribgina qolmasdan shuningdek, ularning aqlan etuk bo'lishiga, hikmat o'rganishiga, ma'naviy sof bo'lishiga, yaxshilik va ezgulik xislatlarini egallashlariga ham bevosita g'amxo'rlik qilishgan. Ijtimoiy pedagogika g'oyalar va nazariyalarning shakllanishida Sharq uyg'onishi davri olimlarning asarlari beqiyos o'ringa ega [8].

Ular faoliyatining mohiyati shuki avval mavjud bo'lgan o'sha davirni ijtimoiylashtirish usullari ilmiy asoslangan tizimi asosida to'planganligidadir, yetuk olimlarning faoliyati xarakteri-ilm bilan mashg'ul bo'lish ijtimoiy pedagogik qarashlarning mazmuniga o'z tasirini ko'rsatdi. Buyuk olim Al-Xorazmiy (783-850 y)ning asarlari yorqin didaktik xarakterga egadir. U savol-javob metodi orqali bilimlar qo'lga kiritilishini, bu jarayonda shaxs boshqalar bilan munosabatlarga kiritilishni, jamiyatning faol a'zosiga aylanishini ta'kidlagan. Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek-kabi olimlar o'z ilmiy va pedagogik faoliyatlarida rivojlantiruvchi, tarbiyalovchi va ta'lim beruvchi ta'sir kuchlarini o'sib kelayotgan avlodga qaratish g'oyasini tushunishgan va buni tatbiq etishgan. Bu avvalambor ular ta'limning maqsadi hayotga tayyorlash, axloqiy norma va qoidalar, kasbiy malakalar va chuqur bilimlarga ega bo'lishida deb bilganliklarida namoyon bo'lgan. Buyuk qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy (973-1051y) ta'lim jarayoniga qo'llaniladigan ilmiy usullarni ichlab chiqqan. U shuningdek ta'lim tamoyillarini ham tasniflagan. Uning pedagogik qarashlarining ijtimoiy

yo'naltirilishi u axloqni ijtimoiy xususiyatlar va hissiyotlarning ifodasi sifatida tushunganligida o'z ifodasini topgan. Olimning tarbiya, shaxsning shakllanishida va jamiyatdagi amaliy hayot uchun ilm va mehnatning ahamiyati haqidagi g'oyalari hozirgacha muhurligini saqlab qolgan.

Madrassa tizimi. Markaziy Osiyoda madrasa tizimi o'zining yirik ilmiy muassasalaridan biri bo'lib, ularda diniy bilimlar bilan bir qatorda, ilmiy va falsafiy fanlar ham o'rgatilgan. Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasi, Buxorodagi boshqa ilmiy markazlar o'zining o'quv dasturlari bilan mashhur edi. O'quvchilar ko'pincha fiqh, hadis, falsafa, astronomiya, matematikadan darslar olishgan. Shu bilan birga, ilmiy markazlarda ilmiy va madaniy faoliyatlar bir-birini to'ldirib, ilm-fan va san'at rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlarda diniy ta'lim ham juda muhim o'rin tutgan. Madrasalarda diniy bilimlar, jumladan, Qur'on, hadis, fiqh, tasavvuf va boshqa ilmiy fanlar o'rgatilgan. Markaziy Osiyo madrasalari musulmon dunyosining ta'lim markazlaridan biri bo'lib, bu yerda turli sohalarida ilm-fan, falsafa va diniy bilimlar rivojlangan. Buxoroda yashagan ulug' olimlar, masalan, al-Buxoriyning hadislar bo'yicha kashfiyotlari va ta'lim sohasidagi ishlari nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Islom dunyosiga ta'sir ko'rsatgan [9].

Shu bilan birga, tasavvuf va diniy axloqiy tarbiya ham Markaziy Osiyo jamiyatining ahamiyatli jihatlaridan biri bo'ldi. Tasavvuf oqimlari, masalan, Naqshbandiya va Qodiriyalik oqimlari, o'zining ma'naviy va diniy ta'limotlari bilan Markaziy Osiyo jamiyatining diniy hayotiga ta'sir ko'rsatdi. Bu oqimlar jamiyatdagi odamlar o'rtasida diniy, axloqiy va ma'naviy jihatdan yuksalish uchun harakat qildilar.

Markaziy Osiyo madaniy aloqalari ham o'ziga xos ravishda rivojlangan. Bu hududda o'zaro madaniy almashuvlar, asosan, adabiyot, san'at va musiqada amalga oshirilgan. Alisher Navoiy, Abdurahman Jami kabi buyuk adabiyotshunoslar va mutafakkirlar o'z asarlari orqali nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun musulmon dunyosiga ta'sir ko'rsatgan. Markaziy Osiyoning boy adabiy merosi o'zining falsafiy va poetik yuksakligi bilan boshqa mamlakatlar bilan madaniy aloqalar rivojlanishiga xizmat qilgan.

Temuriylar davri (XIV-XVIII). Temuriylar imperiyasi (1370-1507) Markaziy Osiyoda o'zining eng yirik davlati bo'lib, Samarqandni o'zining poytaxti sifatida belgilagan. Temur (Tamerlan)ning hukmronligi davrida Samarqand ilm-fan, madaniyat va san'atda dunyo bo'ylab mashhur bo'ldi. Temur o'zining davlat boshqaruvida ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Samarqandda ilmiy markazlar, madrasa va kutubxonalar tashkil etildi. Temuriylar davrida ijtimoiy hayotda ko'plab inqilobiy o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Jamoat ishlarida va ijtimoiy tizimda kattalar va yoshlar uchun ta'limning ahamiyati yanada oshdi.

Ma'lumki, XIV asr o'rtalarda Baxouddin Naqshband asos solgan tasavvuf suluki naqshbandiya deb ataladi. Hazrat Baxouddin Naqshband ta'limotida boshqalar mehnati bilan kun kechirishni, tekinxo'rlikni, ijtimoiy zulm va istibdod qat'iy qoralanadi. Mazkur ta'limot tarafdorlari tarkidunyochilikka, boy-zodagonlarning zulm va istibdodiga qarshi bo'lganlar, kishilarni faqat o'z qo'l kuchi, peshona teri bilan halol mehnat qilib kun kechirishga chaqirganlar. Shuning uchun o'z davridagi ilm-ma'rifatning, adabiyotning yirik namoyondalari bo'lmish Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil, So'fi Olloyor, Mashrab, Maxtumquli singari Sharqdagi ulkan taraqqiyparvar, insonparvar shoirlar va mutafakkirlar naqshbandiya yo'lini tanlab, barakali ijodlarida uning qadr-qimmatini yuksaklarga ko'targanlar. [10].

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlarda yoshlarni tarbiyalash va ta'lim olishda oila va jamiyat muhim rol o'ynagan. Oila darajasida bolalar diniy axloqiy qadriyatlarni o'rgangan, keyinchalik esa madrasalarda ilmiy va diniy bilimlarni olishgan. O'qish, yozish va Qur'onni yodlash yoshlarni tarbiyalashning asosiy usullari bo'lib, bu jarayon o'z vaqtida jamiyatda yuqori baholangan. XIV-XVIII asrlarda Markaziy Osiyo ilm-fan va madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishdi. Bu davrda ilmiy markazlar, kitoblar va ilmiy asarlar yaratildi. O'zbekistonda yashagan mutafakkirlar, olimlar va yozuvchilar ilm-fan va madaniyatning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Temuriylar, Shayboniylar, Sog'itlar davri va boshqa siyosiy tizimlar ta'lim tizimini rivojlantirishga katta e'tibor berishgan. Madrasalar, ilmiy markazlar va kitoblar orqali Markaziy Osiyo xalqlari ilm-fanning barcha sohalarini rivojlantirgan va o'z meroslarini kelgusi avlodlarga

yetkazishgan. Shuningdek, bu davrning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'rganilmoqda va uning ta'lim sohasiga qo'shgan hissasi davom etmoqda [11].

Muhokama (discussion). Markaziy Osiyo XIV-XVIII asrlarda ilm-fan, madaniyat, adabiyot va ta'lim tizimining rivojlanishi bo'yicha katta yutuqlarga erishdi. Bu davrda ilmiy markazlar, madrasalar va ilmiy muassasalar tashkil etilib, o'quvchilarni ilmiy va diniy bilimlar bilan tanishtirish uchun imkoniyat yaratildi. Markaziy Osiyo xalqlarining ilm-fan va madaniyatga bo'lgan e'tibori nafaqat o'z hududlarida, balki butun musulmon dunyosida ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, bu davrda Markaziy Osiyo xalqining ma'naviyati va axloqiy qadriyatlari ham ta'lim tizimining rivojlanishida asosiy rol o'ynagan. Bu tarixiy davrni o'rganish, nafaqat o'sha davrning o'ziga, balki zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Markaziy Osiyo xalqining ma'naviy hayoti, ilmiy salohiyati va ta'lim tizimi keng tarqalgan madaniyat va ilmiy markazlar orqali rivojlanib, ular butun dunyo ilmi va madaniyati uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi [12].

Markaziy Osiyoning savdo-sotiq uchun geografik jihatdan qulay joyda joylashgani ushbu davrdagi ijtimoiy hayotning iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga olib keldi. Buyuk ipak yo'li nafaqat iqtisodiy aloqalar, balki madaniy o'zaro almashuvlarni ham rivojlantirdi. Bu davrda yirik savdo shaharlari rivojlandi, bozorlarda xalqaro savdogarlar ishtirok etdi.

Ijtimoiy hayotning iqtisodiy qismi qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo bilan bog'liq edi. Temuriylar va Shayboniylar davrida irrigatsiya tizimining rivojlanishi orqali hosildorlik oshirilib, oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlandi.

XIV-XVIII asrlarda diniy hayot jamiyatda muhim o'rin tutgan. Bu davrda islom dini nafaqat e'tiqod, balki ijtimoiy hayotni tashkil qilish tizimi ham edi. Madrasa va masjidlar diniy hayot markazlari bo'lib, u yerda nafaqat ibodat, balki ta'lim berilgan. Burhoniddin Marginoniyning "Hidoya" asari kabi asarlar shariatning keng tarqalishiga katta hissa qo'shgan [13].

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlar davrida ilmiy va madaniy aloqalar.

Markaziy Osiyoning ilmiy va madaniy rivojlanishiga qo'shilgan boshqa muhim omil bu yerda mavjud bo'lgan ilmiy va madaniy aloqalar edi. Bu davrda Markaziy Osiyo mamlakatlari, ayniqsa, Samarqand va Buxoro, o'zining ilmiy va madaniy merosini butun dunyoga tarqatgan. Ular Hindiston, Eron, Turkiya, Xitoy va boshqa mamlakatlar bilan ilmiy, madaniy va savdo aloqalarini o'rnatishgan. Bu aloqalar nafaqat ilm-fan, balki san'at, adabiyot va falsafada ham iz qoldirdi.

Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlar o'zining ilmiy, madaniy va savdo markazlari sifatida mashhur bo'lgan. Bu shaharlarda yashagan olimlar, adiblar va mutafakkirlar dunyoning turli burchaklaridan kelgan o'quvchilar bilan ilmiy almashuvlar o'rnatganlar. Samarqanddagi astronomiya, matematika va falsafa sohalaridagi yirik ishlanmalar Hindiston, Eron, Arabiston va boshqa hududlarga tarqalgan. Shuningdek, Buxorodagi ilmiy va diniy markazlar musulmon dunyosining boshqa burchaklaridan olimlarni jalb etgan [14].

Markaziy Osiyoda hukumat va amaldorlar jamiyatda yuqori ijtimoiy qatlamni tashkil etgan. Amirlar, sultonlar, xonlar va ularning saroy amaldorlari jamiyatning eng yuqori qatlamida joylashgan. Temuriylar davrida saroy amaldorlari va askarlarni tashkil etgan yuqori ijtimoiy guruhlar hukumat va siyosiy tuzilmalarni tashkil qilgan. Bu qatlamning eng yuqori vakillari siyosiy qudratga ega bo'lib, mamlakatning boshqarilishida katta rol o'ynagan. Markaziy Osiyoda ta'lim va tarbiya ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lib, madrasa tizimi bu jarayonning markaziy elementi edi. Madrasalarda ta'lim olgan shogirdlar keyinchalik ijtimoiy hayotning turli sohalarida o'z bilimlarini amalda qo'llaganlar. [15].

Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlarda ijtimoiy hayot va ta'lim-tarbiya tizimi o'zining kuchli ilmiy, diniy va madaniy merosi bilan ajralib turadi. Bu davrda ta'lim tizimi diniy ilm-fan, ijtimoiy axloqiy qadriyatlar va ilmiy bilimlarning uyg'unlashuvi asosida rivojlangan. Markaziy Osiyo xalqlari o'zlarining ijtimoiy va ilmiy yutuqlari bilan dunyoga katta ta'sir ko'rsatgan, va ularning madaniy va ilmiy aloqalari bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Markaziy Osiyo XIV-XVIII asrlarda o'zining ilmiy, madaniy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishida muhim o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu davrda hududda nafaqat siyosiy hokimiyat va ijtimoiy tuzilmalar, balki ilm-fan, ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va diniy ta'lim sohalarida ham katta taraqqiyot yuz berdi. Markaziy Osiyo shaharlarida ilmiy markazlar, madrasalar va ma'naviy muassasalar tashkil etildi, ular o'z navbatida jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qildi. Bu davrda o'quv tizimi va ta'lim-tarbiya juda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ilm-fan, axloqiy qadriyatlar va diniy ta'limlarning uyg'unligi ta'lim tizimini boyitdi.

Jamiyatda oila tarbiyasiga katta e'tibor qaratildi. Oila, jamiyatning asosi sifatida, axloqiy me'yorlar, ma'naviy qadriyatlar va mehnatsevarlikni tarbiyalashda muhim rol o'ynadi. Markaziy Osiyoda oila, shuningdek, ma'naviyatni saqlashda va rivojlantirishda markaziy o'rin tutgan.

Diniy ta'lim va ilm-fan rivojlanishi o'zaro chambarchas bog'liq edi. Madrasalarda nafaqat diniy bilimlar, balki ilmiy va falsafiy sohalarida ham tadqiqotlar olib borildi. Alisher Navoiy, Ulug'bek, Abdurahmon Jami kabi buyuk mutafakkirlar o'z asarlari bilan Markaziy Osiyo ilm-fanining rivojlanishiga hissa qo'shdilar. Samarqand va Buxoro kabi shaharlar ilmiy va madaniy markazlarga aylandi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoda XIV-XVIII asrlarda ijtimoiy hayot va ta'lim-tarbiya o'rtasidagi o'zaro aloqalar jamiyatning barqarorligini ta'minladi, axloqiy qadriyatlarni mustahkamladi va ilmiy, ma'naviy, diniy salohiyatni oshirishga xizmat qildi. Ushbu davrning ilmiy va madaniy merosi hozirgi kunda ham xalqaro miqyosda o'rganilmoqda va butun dunyo ilm-faniga katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sodiqov S. (2019). *Markaziy Osiyo tarixi va madaniy meros*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
2. Aliev M. (2021). *Temuriylar davrida ijtimoiy hayot*. Samarqand: Universitet Noshriyoti.
3. Rashidova G. (2020). *Ta'lim tarixi: O'tmishdan bugungi kungacha*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
4. Hummel R. V. (2001). *The Cultural and Social History of Central Asia*. Berlin: Springer
5. Kivenev V. P. (1998). *Central Asia: Historical and Social Developments*. Moscow: Nauka.
6. Middle Eastern Studies (2023). *Historical Education in Central Asia*. London: Cambridge Publishing.
7. Mirzo Ulug'bek nomidagi ilmiy maqolalar to'plami (2018). Toshkent: Fan Akademiyasi Nashriyoti.
8. Alisher Navoiy. *Mahub ul-Qulub*. Toshkent: Fan nashriyoti, 2020.
9. Sharafiddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*. Samarqand: Abu Ali Ibn Sino nashriyoti, 2018.
10. Ulug'bek. *Zij-i Ko'ragoniy*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2021.
11. Burhoniddin Marginoniy. *Hidoya*. Toshkent: Sharq nashriyoti, 2019.
12. Rashidova G. (2020). *Temuriylar davrida ijtimoiy hayot*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
13. Shoh, Oybek. Markaziy Osiyo tarixiga oid tadqiqotlar. Samarqand, 1998.
14. Rahimov, Sh. Markaziy Osiyo madaniyati va ilmiy aloqalari. Toshkent, 2010.
15. Usmonov, A. Temuriylar davrida ilm-fan va ta'lim. Buxoro, 2009.